

ASPECTE INTERNE ALE PREFEȚELOR ȘI EPILOGURILOR TIPĂRITURILOR ROMÂNEȘTI DIN SECOLUL AL XVI-LEA

În Țările Române, la începutul secolului al XVI-lea cartea românească se răspândește și prin intermediul tiparului. Tipărirea de cărți slavone începe în timpul domniei voievodului Radu cel Mare (1495-1508), iar primele cărți tipărite sunt texte religioase.

În Europa, în 1483 a apărut la Veneția prima carte glagolitică. În 1491, la Cracovia funcționa tipografia lui Sweipolt Fiol, “primul meșter care a tipărit cărți în slavonă cu litere chirilice”¹. După doi ani de la închiderea tipografiei chirilice cracoviene, în 1493, își începe activitatea în orașul muntegrecan Cetinje tipografia ieromonahului Macarie, tipografie de proveniență venețiană, unde se tipăreau cărți cu caractere chirilice². Tiparul a apărut în Țara Românească și s-a dezvoltat datorită activității ieromonahului Macarie care, la îndemnul domnitorului Radu cel Mare, a înființat aici prima tipografie. Astfel, la începutul secolului al XVI-lea, tiparnița macariană din Țara Românească era “cea de-a treia officină chirilică europeană, situându-se înaintea celor din Praga (1517) și Vilno (1525) înființate de Francisc Skorina, din Veneția întemeiată de Božidar Vuković (1519) și a altor tiparnițe chirilice sud-slave, bieloruse și ruse”³. De asemenea, trebuie reținut faptul că tiparul chirilic din Țara Românească nu este doar o apariție izolată și întâmplătoare, ci constituie “o parte integrantă a unui fenomen european, o reflectare a acestuia pe plan local”⁴, înființarea lui reprezentând un pas înainte în dezvoltarea culturii românești.

Majoritatea tipăriturilor românești din secolul al XVI-lea sunt însoțite în special de epiloguri, dar nu lipsesc nici prefețele, prima carte însoțită de o prefață fiind *Molitvenicul slavonesc* (Târgoviște, 1545), după care urmează *Evanghelia cu învățătură* (Brașov, 1580-1581) și *Palia de la Orăștie* (1582).

Prefețele tipăriturilor românești vechi sunt texte cu caracter explicativ, așezate înaintea unei cărți. Epilogurile oferă, de asemenea, informații cu privire la cartea pe care o însoțesc, cu precizarea că ele sunt alocuțiuni concise, au dimensiuni mai reduse și sunt plasate în finalul cărții. Prefețele și epilogurile tipăriturilor românești vechi conțin motivarea răspândirii cărților prin tipar, solicită bunăvoința cititorilor de a corecta eventualele greșeli, cu recunoștință

¹ Demény și Demény 1986, p. 34.

² Demény și Demény 1986, p. 34.

³ Demény și Demény 1986, p. 34.

⁴ Demény și Demény 1986, p. 34.

pentru truda cărturarilor-tipografi, iar adeseori sunt menționate locul și data tipăririi. Aceste prefețe și epiloguri sunt adevărate manifeste culturale, ele deschizând în literatura română seria unor scrieri reprezentative pentru genul publicistic, care este asemănător cu cel oratoric, deosebirea constând doar în modul de transmitere⁵.

Nu se poate trece cu vederea faptul că prefețele și epilogurile tipăririlor apărute pe teritoriul țării noastre în secolul al XVI-lea prezintă o structură internă ce seamănă foarte mult cu cea a actelor diplomatice slavo-române. Se impune precizarea că stilul în care sunt redactate prefețele și epilogurile diferă în funcție de autorul lor, de pregătirea profesională și intelectuală de care acesta dispune și care se reflectă în modul de a le redacta. Însă, se poate observa că se respectă o anumită structură, un anumit parcurs în redarea conținutului lor, că modul de exprimare în tipar, ca și exprimarea în actele diplomatice emise de diferite tipuri de cancelarii, are niște reguli care s-au format și fixat în timp.

La fel ca și actele diplomatice, prefețele și epilogurile tipăririlor românești din secolul al XVI-lea au fost redactate pentru început în limba slavonă, iar mai târziu în limba română, de către autoritatea statală sau ecleziastică, voievozi, juzi sau mitropoliți, în numele sau la comanda acestora, autorii prefețelor și epilogurilor din secolul al XVI-lea fiind în special tipografii, precum ieromonahul Macarie, călugărul Moisi, Dimitrie Liubavici sau diaconul Coresi.

În urma analizei actelor slavo-române s-a constatat că, deși au fost redactate în cancelarii diferite, care nu au avut legătură între ele, ele au, în linii mari, anumite părți comune, fundamentale și care pot fi clasificate în trei părți principale: protocolul inițial, contextul și eschatocolul (sau protocolul final)⁶. Este o împărțire a cuprinsului actului care exista încă la romani⁷ și care se regăsește, de asemenea, în prefețele și epilogurile tipăririlor românești din secolul al XVI-lea.

Formulele cu care se începe actul diplomatic, încadrate sub denumirea generică de protocol, și care cuprind secțiuni precum invocația simbolică, invocația verbală, intitulăția, inscripția, salutația și arenga, se regăsesc și în prefețele și epilogurile tipăririlor românești din secolul al XVI-lea.

La fel ca documentele oficiale, prefețele sau epilogurile încep cu o invocație verbală sau grafică. Apărută pentru prima dată într-un act al lui Mircea cel Bătrân, datat 4 septembrie 1389, invocația verbală nu lipsește din prefețele sau epilogurile tipăririlor apărute în Țările Române în secolul al XVI-lea. Se folosesc în prefețe și epiloguri atât formule simple de invocație verbală, dar și formule dezvoltate. Formula dezvoltată se întâlnește chiar în epilogul primei

⁵ Mihăilă 1984, p. 34.

⁶ Bogdan 1956, p. 74-75; Edroiu 1992, p. 113.

⁷ Bogdan 1956, p. 75.

tipărituri, *Liturghier slavonesc* (1508): “A tot văzătorului și prea bunului Dumnezeu glorie și mărire, cel ce dă a se săvârși orice faptă bună cea întru dânsul începută, acelaia glorie și domnie în vecii vecilor”. Nu este o utilizare izolată, întrucât se reîntâlnește și în celelalte tipărituri ale lui Macarie, dar și în tipăriturile în limba slavonă ale lui Coresi, cu aceeași structură: *Triod-Penticostar slavonesc* (1558), *Evangeliiar slavonesc* (1562, 1579), sau cu o structură asemănătoare: *Octoih slavonesc* (1570), *Triod slavonesc* (1578). Formule simple utilizează diaconul Coresi în epilogurile tipăriturilor sale în limba română, dar și în câteva apărute în limba slavonă, precum: “Cu vrerea Tatălui și cu ajutorul Fiului și cu sfrășitul Duhului sfânt” (*Evangeliiar românesc*, 1561), “cu voia Tatălui și cu silința Fiului și cu ajutorul sfântului Duh” (*Sbornic slavonesc*, 1569), “den mila lu Dumnezeu” (*Tâlcul Evangeliiilor*, 1564, *Psaltire românească*, 1570), “cu mila lui Dumnezeu” (*Psaltire slavo-română*, 1577), “cu voia Tatălui și cu ajutorul Fiului și cu împlinirea sfântului Duh” (*Psaltire slavonă*, 1577), o formulă mai deosebită fiind folosită în epilogul *Sbornicului slavonesc* (Sebeș, 1580): “cu voia marelui Domn Dumnezeu și Mântuitorului nostru Iisus Hristos, și cu binecuvântarea darului sfântului Duh”, evidentă fiind aici influența mitropolitului ortodox al Ardealului, Ghenadie, la comanda căruia a fost tipărită cartea.

Urmează apoi intitulăția, prin care, în cazul prefețelor și epilogurilor, se face referire fie la domnitorul Țării Românești, la mitropolitul care îl însoțea în această acțiune culturală de tipărire a cărților pentru poporul român, fie la judele Brașovului, toți aceștia fiind prezenți, de fapt, în calitate de comanditari ai respectivei tipărituri.

În funcție de elementele componente, formula prezintă o compoziție simplă sau una dezvoltată. O primă formulă de intitulăție simplă a fost utilizată în actul lui Vladislav I, iar începând cu actul din 4 septembrie 1389 al lui Mircea cel Bătrân va intra în uz și formula dezvoltată. Odată cu actul din 15 aprilie 1456 al lui Vlad Călugarul, formula intitulăției este completată cu elementul filiațiunii și al devoțiunii⁸.

Încă din epilogul primei tipărituri apărute în Țările Române se distinge menționarea filiațiunii și a devoțiunii: s-a tipărit cartea “după porunca domnului Io Radu Voevod” și din porunca “întru Christos Dumnezeu bine credinciosului și de Dumnezeu păzitul și prea luminatului Domn Io Mihnea marele Voevod a toată țara Ungrovlahiei și Podunaviei, fiul marelui Io Vlad Voevod” (*Liturghier slavonesc*, 1508). O astfel de structură se întâlnește în majoritatea epilogurilor și prefețelor tipăriturilor din secolul al XVI-lea din Țările Române și, în linii generale, se poate observa că se folosește mai întâi fie pronumele personal, la persoana I, singular (în cazul în care textul este scris în numele comanditarului), fie demonstrativul “celui”, “cu cel” (atunci când prefața sau epilogul sunt semnate

⁸ Bogdan 1956, p. 78.

de către altcineva – traducător sau tipograf), urmează elementul devoțiunii, de pildă “întru Christos Domnul binecredinciosul și de Dumnezeu păzitul și însuși stăpânitor / singur Domn”, apoi titlul prescurtat prin trunchiere “Io”, numele de botez al comanditarului sau al patronului spiritual al cărții, fără să se omită menționarea calității acestuia de “mare Voievod și Domn” sau “jupân” (în cazul tipăriturilor patronate de judele Brașovului, fără ca aici să apară elementul devoțiunii) și întreaga titulatură, specificându-se domeniile și teritoriile asupra cărora își exercită autoritatea, iar în finalul formulei nu lipsește elementul filiațiunii de tipul “fiul prea bunului și marelui ...”. Specifică tipăriturilor realizate de Coresi din propria-i inițiativă este formula simplă, dar sugestivă și importantă pentru studierea activității sale editoriale, “den mila lu Dumnezeu, eu diaconu Coresi”, și care apare în epilogurile tipăriturilor precum *Tâlcul Evangheliilor* (1564), *Psaltire românească* (1570), *Psaltire slavo-română* (1577).

După intitulăție urmează inscripția (sau adresa). În prefețele și epilogurile tipăriturilor românești din secolul al XVI-lea nu apare în mod clar o adresă precisă. Adeseori tipăriturile în limba slavonă se adresează fie doar preoților (și este cazul cărților destinate oficerii slujbei bisericești) sau, majoritatea, sunt adresate întregului popor român.

O primă inscripție ar putea fi considerată formula utilizată în epilogul *Evangheliarului slavonesc* (1512), prin care autorul acestuia îi roagă pe toți cititorii, “pe cei tineri și pe cei în vârstă și pe cei bătrâni, care vor ceti și vor scrie”, să ierte și să corecteze eventualele greșeli apărute în carte și să-i binecuvânteze pe cei care “cu osârdie” s-au “nevoit” pentru a le oferi o carte tipărită. Apoi, în tipăriturile apărute ulterior se regăsește respectiva formulare, cu mici diferențe față de cea a lui Macarie, ea fiind utilizată în prefața *Molitvenicului slavonesc* (1545), în epilogul *Apostolului slavonesc* (1547), în epilogul *Triod-Penticostarului slavonesc* (1558), al *Evangheliarului slavonesc* (1562) și al *Octoihului slavonesc* (1570). Sau, în epilogul *Sbornicului slavonesc* (1580), mitropolitul Ghenadie al Ardealului îi roagă pe toți cei ce “vor cânta, sau vor ceti, sau vor copia” să ierte greșelile și să-l blagoslovească. Iar apoi, în continuarea epilogului, urmează adresarea lui Coresi către cititori, cu o exprimare sugestivă: “vă rog pe voi, părinți, frați, și vă cad în genunchi [...] dacă va fi ceva greșit [...] să îndreptați”. Așadar, se întâlnesc și situații când atât comanditarul cât și tipograful se adresează cititorilor. O carte tipărită pentru folosul clerului este *Evangheliarul românesc* (1561), unde apare o formulare clară: “vă rugăm toți sfenți părinți oare vlădici, oare episcopi, oare popi în cărora mână va veni aceste cărți creștinești”. De asemenea, tot clerului îi este destinată și *Psaltirea slavo-română* (1577), cuvintele lui Coresi fiind edificatoare atât pentru destinația cărții cât și pentru statutul său: “frații miei preuților”. În epilogul *Tâlcului Evangheliilor* (1564) diaconul Coresi se adresează “voao fraților, Rumâniloru”, fiind aceasta prima adresare directă către români, cuvântul

“frați” utilizându-l Coresi și în epilogul *Sbornicului slavonesc*, cartea fiind destinată tuturor românilor. Iar mai apoi, la sfârșitul secolului al XVI-lea, expresia se reîntâlnește în prefața *Paliei de la Orăștie* (1582), ortografiat fiind de această dată “voo fraților Români”.

Nu lipsește nici precizarea motivului care a determinat emiterea actului respectiv. Este formula diplomatică ce poartă denumirea de arenga. Apărută pentru prima dată în actul lui Mircea din 20 mai 1388, arenga e considerată a fi mai mult o podoabă literară, motiv pentru care în multe acte ea lipsește⁹. Prezența ei se poate identifica, însă, în prefețe și epiloguri, iar elementele care o compun uneori sunt mai reduse, alteori sunt mai bogate, în funcție de intenția autorului prefeței sau al epilogului. Adeseori arenga, atât cea din acte cât și cea din prefețe și epiloguri, conține citate din Biblie redactate într-o formă stilizată, explicate și amplificate de către autori, intenția fiind de a impresiona și a atrage atenția asupra conținutului predosloviei și al cărții. În timp, însă, prefețele și epilogurile încep să aibă dimensiuni considerabile, se aduc argumente biblice, citate sau transpuneri, care au scopul de a impresiona, procedându-se la o prezentare a motivelor pentru care o anumită carte trebuie citită și explicându-se de ce trebuie respectate învățăturile cărților sfinte (de exemplu epilogul *Sbornicului slavonesc*, 1580, sau predoslovia *Evangheliei cu învățătură*, 1581).

A doua parte dintr-un document oficial o reprezintă textul în sine, contextul, care poate conține elemente diplomatice de tipul promulgației, intervenției, narației, dispoziției, sancțiunii și coroborării¹⁰.

Adeseori, în prefețele și epilogurile tipăriturilor românești din secolul al XVI-lea apare precizat și numele celui sau celor care au solicitat apariția respectivei cărți, precum și faptul că tipăritura a apărut în urma cererii lor. O astfel de formulă este specifică și documentelor slavo-române și poartă numele de intervenție¹¹. Formula nu apare decât în câteva acte și a fost folosită pentru prima dată în actul lui Vladislav I, iar ca poziție ea se găsește intercalată în începutul dispoziției¹².

În prefețele și epilogurile analizate, prin intervenție se redă de fapt numele celui care a comandat tipărirea respectivei cărți. Majoritatea tipăriturilor în limba slavonă, se spune în epilogurile sau în prefețele lor, au fost realizate “din porunca” voievozilor precum Radu cel Mare (*Liturghier slavonesc*, 1508), Mihnea (*Liturghier slavonesc*, 1508, *Octoih slavonesc*, 1510), Neagoe Basarab (*Octoih slavonesc*, 1510, *Evangheliar slavonesc*, 1512), Pătrașcu cel Bun (*Triod-Penticostar slavonesc*, 1558), Mircea Ciobanul (*Triod-Penticostar slavonesc*, 1558), Alexandru al II-lea Mircea (*Octoih slavonesc*, 1570, *Psaltire slavonească*, 1577, *Triod*

⁹ Bogdan 1956, p. 86.

¹⁰ Bogdan 1956, p. 75.

¹¹ Bogdan 1956, p. 90.

¹² Bogdan 1956, p. 90-91.

slavonesc, 1578), a juzilor Johannes Benkner (*Octoih mic*, 1557, *Evangheliar românesc*, 1560-1561, *Evangheliar slavonesc*, 1562, 1565), Forro Miklós (*Tâlcul Evangheliilor și Molitvenic românesc*, 1564) și Lucas Hirscher (*Evanghelie cu învățătură*, 1580-1581) sau “din porunca” mitropolitului Ghenadie (*Sbornic slavonesc*, 1580). În privința cărților tipărite de Coresi în limba română la comanda judeului Brașovului se remarcă formularea folosită, diaconul de la Brașov specificând că acestea au fost tipărite “cu zisa jupânului Haneș Begner” (*Evangheliar românesc*, 1561), iar cele slavonești “cu porunca jupânului Haneș Begner” (*Evangheliar slavonesc*, 1561).

Urmează apoi narația, ce presupune relatarea faptelor și împrejurărilor care au determinat apariția respectivului act¹³. Pentru prima dată narația a apărut în hrisovul solemn din 3 octombrie 1385 din Țara Românească, iar ca loc ea se află de cele mai multe ori inserată în dispoziție¹⁴. Formula se regăsește în prefețe și epiloguri și constă în precizarea motivelor care l-au determinat pe autor să tipărească respectiva carte, precum și care este proveniența cărții.

Principala preocupare a comanditarilor și a tipografilor din secolul al XVI-lea era aceea de a oferi poporului, și nu doar clericilor, cărți de învățăminte religioase, care să contribuie la menținerea credinței maselor și la asigurarea unui climat onest în care pornirile “instinctuale” să fie oprite de învățătura creștină și morală. Apoi, în timp, prioritară devine dorința de a impune limba română ca limbă de cultură în locul limbii slavone, iar rolul lui Coresi în acest proces este deosebit de important. Voievozii, mitropoliții și tipografii cărților tipărite în limba slavonă în Țara Românească și în Transilvania motivau apariția acestora dintr-un sentiment religios și din pricina numărului foarte redus al cărților necesare sprijinirii credinței și ofierii serviciului bisericesc. Se întâlnesc formule precum: “Deoarece cel întru Treime prea mărit Dumnezeu a binevoit să umple biserica sa cu sfințele cărți spre lauda și folosul celor ce cetesc” (*Evangheliarului slavonesc*, 1512, *Molitvenic slavonesc*, 1545, *Evangheliar slavonesc*, 1562, *Triod-Penticostar slavonesc*, 1558), domnitorul Alexandru Voievod văzând “sărăcia și împușinarea sfințelor cărți” în țara Domniei sale, a dorit scrierea acestor cărți pentru “ca să fie în dar și în cinste sfințelor biserici” (*Triod slavonesc*, 1578), sau mitropolitul Ghenadie al Ardealului a hotărât că este necesară tipărirea cărții fiindcă a văzut “în timpurile din urmă din partea popoarelor de altă credință mare stricăciune și cădere a sfințelor biserici, precum și împușinarea dumnezeștilor cărți” (*Sbornic slavonesc*, Sebeș, 1580). Începând cu anul 1560 se adaugă noi motivații privind tipărirea cărților. Este vorba de tipărirea cărților în limba română, iar noua motivație îi aparține diaconului Coresi. Pentru prima dată este specificată în *Întrebare creștinească* (1559-1560)

¹³ Bogdan 1956, p. 91.

¹⁴ Bogdan 1956, p. 92.

și se regăsește în toate tipăriturile sale apărute ulterior în limba română: s-a tipărit în românește pentru ca “să învețe Rumânii cine-s creștini, cum grăiaște și sfântul Pavel apostol către corinteani, 14 capete: <în sfânta besoarecă mai bine e a grăi cinci cuvinte cu înțelesu decâtu 10 mie de cuvinte neîțelese în limba striină>”. La aceasta se adaugă apoi și alte formule, în funcție de conținutul cărții, precum ar fi cea din epilogul *Tâlcului Evangheliilor* (1564), unde diaconul Coresi spune că a constatat că aproape toate popoarele au “cuvântulu lu Dumnezeu în limba loru” numai noi românii nu avem și întrucât sfinții apostoli încurajează scrierile și învățăturile în limba maternă, “amu scris cum am pututu Treteevanghelul și Praxiul românește”. În plus, văzând “jelania” preoților care doreau să explice oamenilor învățăturile după cititul Evangheliei și aflând aceste tâlcuiri, le-a tipărit pentru folosul sufletelor fraților săi români. Iar în “Polojenia” *Molitvenicului românesc* (1564) diaconul Coresi menționează că a scris acest Molitvenic în românește pentru a înțelege și preotul “ce zice însușu, și oamenii ce ascultă, că alte lumi înțeleg”. În timp, motivațiile ce fac trimitere la necesitatea perceperii mesajului textelor, la necesitatea redactării de texte în limba înțeleasă de toți românii se regăsesc în prefețele și epilogurile tipăriturilor în limba română, următoarea prefață în care apare respectiva idee, imediat după tipăriturile lui Coresi, fiind cea a *Paliei de la Orăștie* (1582).

Nu se specifică în epilogurile și prefețele primelor tipărituri apărute pe teritoriul Țărilor Române care este proveniența textelor. Indicația folosită frecvent face trimitere la sursa divină, la apostolii și prorocii ce au primit învățătura de la Dumnezeu și care mai apoi le-au transmis tuturor. Odată cu textele diaconului Coresi se menționează în epiloguri și prefețe și versetele sau capitolele din scrierile evangheliștilor sau ale apostolilor, indicații ample găsindu-se în “Polojenia” *Molitvenicului românesc* (1564). Abia în epilogul *Sbornicului slavonesc* (1580) mitropolitul Ghenadie precizează una din surse: “am compus și am scris această dumnezească și prea însemnată carte numită Sbornic, în care am pus și slujbele sfintelor sărbători alese [...] câte le-am aflat în cartea lui Bojidar”. Mai multe amănunte sunt aduse în predoslovia *Evangheliei cu învățatură* (1580-1581), unde se precizează că datorită învățăturilor acestei cărți și din cauză că nu se găsea în ținutul său nici un exemplar, “jupânul Hrăjilu Lucaci” (Lucas Hirscher), “județulu den cetatea Brașovului și a totu ținutulu Bârsei”, a dorit “foarte cu inimă fierbinte și cu jale aprinsă” să o procure de undeva. După multe căutări a găsit-o în Țara Românească, la “arhimropolitulu Serafim”, în cetatea Târgoviște “și cu multă rugăciune cerșutu-amu de la sfinția lui și mi-o au tremisu”. Se sfătuiește apoi cu Ghenadie mitropolitul Ardealului și al Oradiei, cu preoții cărora le era necesară această carte, cu ucenicii săi, cere voie de la aceștia precum și de la mitropolitul Serafim și apoi dă cartea lui Coresi spre a fi tradusă și tipărită. Menționează că “nu mai cruțai den avere, ce-mi era dăruită de Dumnezeu, a da la acestu lucru”, la tipărirea acestei cărți, mai

întâi spre lauda lui Dumnezeu și apoi “spre învățătura legiei oamenilor creștini”. Așadar, este redat tabloul modului în care s-a realizat o carte românească din secolul al XVI-lea, factorii care au concurat pentru ca ea să fie tipărită, “începând cu interesul comercial al judeului brașovean, continuând cu manuscrisul oferit de mitropolitul din Țara Românească, ce asigura și puritatea canonică, apoi continuând cu concursul știutorilor de carte români din Transilvania, al <meșterului învățat> Coresi și al preoților români Iane și Mihai din Șcheii Brașovului, care au săvârșit greaua trudă de traducere și sfârșind prin neobosita muncă de culegere și tipărire a cărții de către Coresi și ucenicii lui”¹⁵. Prin urmare, traducerile din slavonă în română ale textelor biblice tipărite de Coresi erau realizate atât de clerici transilvăneni (din Șcheii Brașovului, Orăștie sau din alte părți) cât și de clerici din Țara Românească și e evident că “atunci când caracterul militant al luteranismului a slăbit în intensitate și în prim-plan a revenit interesul comercial al acelor patricieni sași din Brașov care-și asumau cheltuielile materiale legate de tipărirea unei cărți în limba română, ei trebuiau să obțină, într-un fel sau altul, adeziunea bisericii din țara vecină dacă doreau să fie răspândită cartea pe o arie mai largă. Mai mult, ei căutau să obțină manuscrisul slav chiar de la mitropolitul Țării Românești, pentru a fi tradus și tipărit în limba română”¹⁶.

Formula prin care este menționat obiectul actului și voința clar exprimată a autorului lui poartă numele de dispoziție și apare în toate documentele slavo-române¹⁷.

În prefețele și epilogurile tipăriturilor studiate de noi, dorința exprimată a comanditarilor și a tipografilor este cea de a pune la dispoziția românilor cărți necesare ridicării nivelului de cultură atât al clericilor dar și al maselor populare. În plus, începând cu *Evangheliarul slavonesc* (1512) se adaugă rugămintea către cititori de a ierta și îndrepta eventualele greșeli.

Apoi, dispoziția conține și clauze, care pot fi clasificate în clauze prohibitive (care interzic orice încălcare a prevederilor actului), derogatorii (care inserează norme contrarii unor dispoziții sau norme anterioare), de renunțare (ce enumeră excepțiile de la respectarea dispoziției) și obligatorii (care prevăd și o sancțiune)¹⁸.

O astfel de cauză, prohibitivă, se întâlnește în tipăriturile din secolul al XVI-lea doar în finalul epilogului *Evangheliarului slavonesc*, tipărit de diacul Lorinț, în 1579, la Alba Iulia: “Și cu puterea marelui Voevod Batăr Criștov în timp de 30 de ani nimeni să nu îndrăznească a o tipări din nou”. Tipograful reușește, așadar, să obțină de la principele Cristophor Báthory interdicția ca timp de 30 de ani nimeni să nu îndrăznească a o retipări. E prima dată când apare această interdicție, diacul Lorinț obținând astfel monopolul pe 30 de ani pentru editarea *Evangheliarului slavonesc*, fiind primul privilegiu de acest gen acordat

¹⁵ Demény și Demény 1986, p. 140.

¹⁶ Demény și Demény 1986, p. 140.

¹⁷ Bogdan 1956, p. 97, 101.

¹⁸ Bogdan 1956, p. 102-103.

în țările noastre¹⁹. Însă, apariția în același an a unui alt *Evangheliar slavonesc*, tipărit în tipografia lui Coresi, este o dovadă că acest privilegiu era doar formal, fiind un fel de propagandă în vederea asigurării vânzării cărții²⁰.

Prin formula denumită coroborație se enunță modalitățile de întărire a documentului. În secolul al XV-lea, apare în cuprinsul formulei și precizarea numelui persoanei căreia i se încredința formarea și scrierea actului²¹.

Numele celui căruia i-a fost încredințată traducerea și tipărirea cărții apare, în prefetele și epilogurile cărților din perioada studiată, spre finalul acestora. Prin informațiile oferite în coroborație se semnaleză faptul că tipografii care au activat în secolul al XVI-lea în Țările Române au fost ieromonahul Macarie, Dimitrie Liubavici, ucenicii acestuia Oprea și Petre, Coresi, ucenicii lui, printre care Tudor, Lorinț, Șerban și Marien. Formulări deosebite se regăsesc în tipăriturile realizate de Coresi din propria-i inițiativă, mențiunile sale, precum “Din (cu) mila lui Dumnezeu, eu diaconul Coresi [...] am scris această carte” (*Evangheliar slavonesc*, 1579), fiind plasate în partea de început a textului.

Alte formule precum cele ce enunță data, apreciația sau semnele de validare aparțin ultimei părți dintr-un act, ce poartă numele de eschatocol²².

La sfârșitul protocolului final se utilizează apreciația, care constă într-o formulă scurtă prin care se arată că actul s-a terminat cu bine²³. Asemenea formulă se întâlnește în secolul al XVI-lea doar în epilogul *Sbornicului slavonesc* (tipărit de Coresi, Sebeș, 1580), unde se exprimă satisfacția pentru încheierea cu bine a muncii de tipărire, folosindu-se o exprimare metaforică: “Și precum cei ce plutesc în rătăcire pe întinderea mării doresc să ajungă în portul liniștit, tot așa și noi, cu bine-cuvântarea lui Christos, am ajuns”.

Enunțarea locului și a timpului când a fost scris actul poartă în diplomatică numele generic de dată. Așadar, sunt cuprinse aici elementele topografice și elementele cronologice. Dacă în primele acte era precizat doar numele localității, începând cu actul din 4 septembrie 1389 din Țara Românească se precizează și caracterul localității: oraș, cetate, mănăstire, reședință domnească, sat, devenind aceasta un obicei în secolul al XVI-lea. Uneori sunt prezente și elemente adjectivale ce însoțesc numele localității, sau se arată și locul anume din respectiva localitate în care a fost scris textul, sau se precizează și topografia unei reședințe domnești față de alta²⁴.

În epilogurile tipăriturilor lui Macarie nu se specifică localitatea în care au apărut cărțile, fapt care a stârnit numeroase controverse în legătură cu locul în

¹⁹ Tomescu 1968, p. 51.

²⁰ Mârza 1998, p. 18.

²¹ Bogdan 1956, p. 110-111.

²² Bogdan 1956, p. 75.

²³ Bogdan 1956, p. 130.

²⁴ Bogdan 1956, p. 113-114.

care a funcționat tipografia la începutul secolului al XVI-lea. Datarea utilizată de ieromonahul Macarie cuprinde atât elemente cronologice principale (anul, luna și ziua) precum și elemente cronologice secundare (crugul soarelui, crugul lunii, indictionul). De asemenea, pentru an se folosește datarea raportată la era de la crearea lumii (de exemplu “anul 7016”). Începând cu tipăriturile lui Dimitrie Liubavici se folosește alături de era de la crearea lumii și era noastră, precum “de la facerea lumii în anul 7053, iar dela nașterea lui Christos 1454”. Apar, în plus, și alte elemente cronologice secundare, de tipul crugul soarelui, crugul lunii, temelia, numărul de aur, indictionul, epacta. Și, de asemenea, se specifică locul de tipărire, precizându-se și caracterul localității: “în cetatea de scaun Târgoviște”, “în capitala Târgoviște”.

Diaconul Coresi menționează doar elemente cronologice principale (anul, luna și ziua), anul la care se raportează fiind cel de la începutul lumii. Excepție face doar datarea *Sbornicului slavonesc* (1580), unde alături de elementele cronologice principale se folosesc și elemente secundare (crugul soarelui, crugul lunii), iar alături de precizarea anului raportat la începutul lumii este specificat și cel al erei noastre: “de la facerea lumii în anul 7088, iar de la nașterea lui Christos, 1580, crugul soarelui 4, al lunii 1”. Această alăturare a înregistrării anului se mai regăsește, de asemenea, și în titlul *Evangheliei cu învățătură* (1581), unde se menționează că a fost tipărită “la o mie 580, iar de la zidirea lumii 7088 [...] și se-au săvrășitu lucrulu la o mie 581, iar dela facerea lumii 7089”.

Specifică diaconului Coresi este precizarea atât a datei când s-a început tipărirea cât și a datei când s-a încheiat tipărirea respectivei cărți (*Triod-Penticostar slavonesc*, 1558, *Evangheliar slavonesc*, 1562, *Sbornic slavonesc*, 1569, *Psaltire românească*, 1570). Uneori, pentru menționarea anului mai folosește și indicația “vă leato ...” (*Evangheliar românesc*, 1561, *Psaltire slavo-română*, 1577), sau “dela facerea lumii în anul...” (*Octoih slavonesc*, 1570, *Psaltire slavonă*, 1577, *Triod slavonesc*, 1578, *Evangheliar slavonesc*, 1562).

De asemenea, pentru precizarea elementelor topografice, Coresi face precizări precum: “în cetatea de scaun Târgoviște” (*Triod-Penticostar slavonesc*, 1558), “în orașul Brașov” (*Evangheliar slavonesc*, 1562), “în cetate în Brașov” (*Psaltire românească*, 1570), “în cetatea Sebeșului Săsesc” (*Evanghelie cu învățătură*, 1581).

O datare asemănătoare cu cea a lui Coresi folosește diacul Lorinț, care utilizează doar indicațiile cronologice principale, cartea (*Evangheliar slavonesc*) fiind tipărită “în anul 7087 [...] în cetatea Bălgradului”.

Pentru datarea *Paliei de la Orăștie* (1582) tipograful diacul Șerban și diacul Marien folosesc formula, parțial influențată de limba slavă, “anii 7090. Porojdestva Hristovo, 1582. Meșta iulie, 14. În cetate în Orăștie”. La fel ca și tatăl său, Șerban Coresi precizează în epilogul *Liturghierului slavonesc* (1588) atât data când s-a început tipărirea cărții cât și data când a fost terminată,

folosind și elemente cronologice principale dar și secundare, specificând faptul că localitatea unde a apărut cartea este “minunata cetate a Brașovului”.

Cu astfel de precizări se încheie prefețele și epilogurile tipăriturilor din Țările Române din secolul al XVI-lea. Se prefera sau s-a impus respectarea unei anumite tipologii de redactare, a unei anumite scheme, care își are originea în cele mai vechi acte redactate pe teritoriul Țărilor Române, unele dintre formulele folosite fiind creații autohtone, iar altele au fost transmise chiar din diplomația bizantină, slavă, latină sau maghiară²⁵. Dacă pentru început aceste texte adiacente sunt redactate destul de succint, în timp ideile se dezvoltă, se remarcă o îmbunătățire a stilului. Treptat se inserează diverse referințe de natură istorică, teologică sau lingvistică menite să îmbogățească orizontul cultural al cititorilor și să suplinească într-o oarecare măsură lipsa cărților de specialitate. Dar, în prefețele și epilogurile tipăriturilor românești din secolul al XVI-lea structura rămâne, în general, aceeași, prin informațiile pe care le oferă ele fiind deosebit de utile pentru refacerea istoriei tiparului de aici, aceste texte adiacente ale tipăriturilor religioase constituind o sursă de documentare de o deosebită valoare în ceea ce privește istoria cărții vechi.

IULIANA WAINBERG-DRĂGHICIU

**INTERNAL ASPECTS OF PREFACES AND EPILOGUES
IN ROMANIAN PRINTED TEXTS FROM SIXTEENTH CENTURY**

SUMMARY

The inner structure of prefaces and epilogues of Romanian printed texts from sixteenth century is very similar to the inner structure of Slavonic-Romanian diplomatic documents, which suggests that the mode of expression in print, just like the expression in documents issued by various chancelleries, follows rules that took shape and stabilized in time. Some formulations used long before fifteenth century were still in use at the end of the sixteenth century. It should be added that the style of prefaces and epilogues varies depending on the author, his professional and intellectual background, characteristics reflected in the way they were conceived. One can notice that a certain structure is observed, a certain route is followed in rendering their content. Here one finds the initial protocol with the specific formulae, such as the verbal invocation, the *intitulatio*, the inscription, and *arenga*; the context with the type of intervention, the narration, disposition, sanction, and corroboration; the final protocol with the appreciation and the date.

In the initial stage these texts, adjacent to religious texts, were quite succinctly written. In time the ideas developed. An improvement of the style becomes visible. Yet, their structure remains in general the same. Preference was given to following a certain topology, a certain scheme originating in the earliest documents written on the territory of the Romanian principalities. Some of the formulae employed were autochthonous creations while some others were taken from Byzantine, Old Church Slavonic, Latin or Hungarian diplomatic.

²⁵ Bogdan 1956, p. 74- 158.

Abrevieri bibliografice

- Bogdan 1956 - Damian P. Bogdan, "Diplomatica slavo-română", în *DIR, Introducere*, vol. II, București 1956, p. 5-164.
- Demény și Demény 1986 - Demény Lajos, Lidia A. Demény, *Carte, tipar și societate la români în secolul al XVI-lea*, București 1986.
- Edroiu 1992 - Nicolae Edroiu, *Introducere în științele auxiliare ale istoriei*, Cluj-Napoca 1992.
- Mârza 1998 - Eva Mârza, *Din istoria tiparului românesc. Tipografia de la Alba Iulia 1577-1702*, Sibiu 1998.
- Mihăilă 1984 - G. Mihăilă, "Manifestele culturale ale primelor decenii de tipar românesc: de la Coresi la *Palia de la Orăștie*", în *Palia de la Orăștie 1582-1982*, Studii și cercetări de istorie a limbii și literaturii române, Colecția "Biblioteca critică", București 1984, p. 32-66.
- Tomescu 1968 - Mircea Tomescu, *Istoria cărții românești de la începuturi până la 1918*, București 1968.